

TÜRKİYE'DE YEREL YÖNETİMLERDE YERİNDEN YÖNETİM SORUNU VE BAZI ÖNERİLER (*)

Prof. Dr. Metin HEPER (**)

GİRİŞ

Türkiye'de 1980'li yılların başından itibaren, genel olarak yerel yönetimlerin daha özel olarak da büyük şehir belediyelerinin sorunlarının çözümlenmesi için önemli adımlar atılmıştır. Bu konuda belki de en önemli gelişme, bu konu ile ilgili olarak merkezî hükümet katında gözlemlenen olumlu tavır değişikliğidir. Çeşitli ülkelerin deneyimleri, söz konusu değişikliğin ortaya çıkmadığı durumlarda yerel yönetimlerin sorunlarının üstesinden gelinemeyeceğini göstermektedir¹.

Merkezî hükümet katında gözlemlenen olumlu gelişmenin sonucu olarak adigeçen dönemde alınan belli başlı önlemler şunlardır. Yerel yönetimler merkezî hükümet tarafından toplanan vergilerden daha fazla pay almaya başlamışlardır. Verimli ve esnek olmayan mahalli vergilerin yerine verimli ve esnek vergiler ikame edilmiştir. Yeni mahalli vergiler konulmuştur. Belediye hudutlarının dışında oturan ancak bele-

(*) Bu makale, yazarın editörlüğünü yaptığı şu eserin yine kendisi tarafından yazılmış bulunan Dördüncü Bölümünden yararlanılarak hazırlanmıştır: *Dilemmas of Decentralization: Municipal Government in Turkey*, Bonn: Friedrich Ebert Foundation, 1986, 178 s.

(**) Prof. HEPER, Boğaziçi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü Başkanıdır.

1) F. Linn Johannes, «Urban Finances in Developing Countries,» s. 271, *Urban Government Finance: Emerging Trends*'in içinde. Derleyen Roy Bahl. Beverley Hills and London: Sage Publications, 1981.

diye hizmetlerinden yararlanan vatandaşların da belediye vergilerini ödeme kuralı getirilmiştir.

Diğer taraftan, merkezî hükümetler yerinden yönetim yaklaşımını bir temel ilke olarak benimsemişlerdir. Bu konuda şu gelişmeler zikredilebilir. İktidarda bulunan Özal hükümetinin genel politikasına uygun olarak, aslında merkezî hükümet tarafından yürütülmesi gereken sosyoekonomik kalkınmaya ilişik hizmetlerin yerel yönetimler tarafından ifa edilmeleri zorunluluğu kaldırılarak bu yönetim katlarında yürütülmesi gereken faaliyetlerin daha etkin bir biçimde yerine getirilmesine imkân verecek bir ortam yaratılmıştır. Öte taraftan büyük şehir belediyelerine kent plânlaması sorumluluğu devredilmiştir. Artık metropolitan master plânlarının Bayındırlık ve İskân Bakanlığı tarafından onaylanması gerekmemektedir. Ayrıca, örneğin İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi ve Boğaziçi İmar Müdürlüğü gibi daha önce merkezî hükûmete bağlı kuruluşlar İstanbul Büyük Şehir Belediyesine bağlanmıştır. Bizzat Başbakan Özal, yerel yönetimleri kendi kaynaklarını kendilerinin yaratmaları konusunda teşvik etmektedir.

Şu hususu da eklememiz gerekir: Özal hükümeti açısından yerinden yönetim ile güdülen başlıca amaç, yönetsel verimliliği arttırmaktır. Bu bakımdan işbaşındaki hükümetin hizmetler, yetkiler ve kaynaklar arasında bir denge sağlanması üzerinde durması beklenir. Bu açıdan düşünülmekte olan tedbirlerden biri de özelleştirme dir. Anılan denge sorununa aşağıda tekrar dönülecektir.

Devam Edeleyen Bazı Sorunlar

Söz konusu gelişmelere karşın, durumun pek «iç açıcı» olduğu söylenemez. Güçlü merkeziyetçilik temelde devam etmektedir. Diğer pek çok gelişmekte olan ülkede görüldüğü gibi,² malî kaynakların dağıtımında son söz merkezî hükümetindir. Malî fonların çok büyük bir bölümü Ankara'dan gelmektedir. Örneğin, 1985 yılında İstanbul belediyelerinin kaynaklarının % 78'i mahallinde yaratılmamıştır.

1980'den sonra alınan tüm tedbirlere karşın diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi,³ Türkiye'de de yerel yönetimlerin kaynakları hâ

2) *Ibid.*, s. 267.

3) Roy Bahl ve diğerleri, *Urban Growth and Local Taxes in Less Developed Countries*. Honolulu, Hawaii: The East - West Center, 1983.

lâ yetersizdir. 1981 yılında yayınlanan karşılaştırmalı bir çalışma, Türkiye'deki durumun diğer gelişmekte olan ülkelerin pek çoğunun da gerisinde kaldığını göstermiştir. Söz konusu çalışmada, gelişmekte olan ülkeler üç kategoriye ayrılmıştır. Birinci kategori ülkelerde yerel yönetimlerin kaynaklarının merkezî yönetimin kaynaklarına oranla arttığı görülmüş, ikinci kategori ülkelerde bir yönetim katı ya da diğeri lehine belirgin bir gelişmeye rastlanmamış, üçüncü kategori ülkelerde ise yıllar içinde yerel yönetimlerin görelî olarak gerilediği anlaşılmıştır. Bulgulara göre, Türkiye son kategori ülkelere dahildir⁴. Aynı çalışmadan, çeşitli gelişmekte olan ülkelerdeki 17 kentte malî kaynakların % 60 ilâ % 90'ının yerel düzeyde elde edildiği anlaşılmaktadır. Oysa, yukarıda da belirtildiği gibi, 1985 yılında İstanbul belediyelerinin kaynaklarının % 78'ini merkezî hükümet sağlamıştır.

Türkiye'de yerel yönetimlerin içinde bulunduğu güç durumun bir başka yönü de şudur: Üst yönetim katlarından tahsis edilen fonlar ile ilgili nesnel bir kriter bulunmamaktadır. Büyük şehir belediyelerinin genel vergilerden alacakları paylar Bakanlar Kurulu kararı ile belirlenmektedir. Söz konusu payların Maliye ve Gümrük Bakanlığı tarafından eksiksiz transfer edileceği de kesin değildir. Bir diğer nokta da şudur: Merkezî hükümet katında çok sayıda bakanlık ve kuruluşlar yerel yönetimler üzerinde idari vesayet yetkisine sahiptir. Bu yetkilerin nasıl kullanılacağını da bir durumdan diğerine tahmin etmek kolay değildir.

Burada, Türkiye'de vesayet kurumunun nasıl işlediği konusu üzerinde kısaca da olsa durmak yararlı olacaktır. Genel olarak idarî vesayet'in amacı, alt yönetim katlarının, hizmetleri belli bir verimlilik, etkinlik ve uzmanlık düzeyinde ve kurallara uygun olarak yürütmelerini sağlamaktır. İdarî vesayet, **siyasal** değil **idarî** denetim olması gerekir.

Türkiye'de ise tarihsel olarak siyasal denetim idarî denetime oranla daha önemli görülmüştür. Türkiye'nin 1960'lı ve 1970'li yıllarında içinde bulunduğu duruma bir tepki olarak siyasal denetim 1980-1983 döneminde özel bir önem kazanmıştır. Anılan dönemde, temelde yerel bir **hükümet (local government)** gibi çalışması gereken yerel yönetimler merkezî idarenin uzantısı (**local administration**) olarak algılanmışlar-

4) Johannes, «Urban Finances in Developing Countries,» s. 250.

dır⁵. Söz konusu dönemde belediye başkanları merkezî idare tarafından atanmışlar, belediyelerin organları, kararları ve personeli üzerindeki merkezî denetim arttırılmıştır. 1983 genel seçimlerini takiben girilen yerinden yönetimi güçlendirme çabalarına karşın, 1982 Anayasasına göre ülkenin bölünmez bütünlüğünü gözetmekle yükümlü tutulmuş bulunan devlet'in idarî vesayet konusunda idarî olduğu kadar siyasî kriterlere ağırlık vermeye devam etmesi kaçınılmaz olacaktır⁶.

Idarî denetime gelince, Türkiye'de bu denetim uygulamada idarî olmaktan çok hukukî bir denetim olarak ortaya çıkmıştır. Temel amaç, alt yönetim kademelerinin ayrıntılı kurallara aynen uymasını sağlamaktır. Bu denetim çerçevesinde, alt yönetim kademelerinin belli hususlarda takdir hakkı kullanmaları genellikle normal karşılanmamaktadır. Bu durumun sonucu olarak, genel kuralların yerel koşullara uyarlanması güçleşmektedir. Takdir hakkı'nın kullanılması konusunda ortaya çıkan bu çekingen tutumun temelinde alt yönetim katlarına karşı çeşitli nedenlerden duyulan güvensizlik duygusu yatmaktadır. Üst yönetim katlarının alt yönetim katlarının takdir hakkını kısıtlama eğiliminin doğal sonucu, ayrıntılı bir kurallar bütününe ortaya çıkmasıdır. Böylece hiç bir «açık kapı» bırakılmamak istenmektedir.

Fon bulma sıkıntısı içinde kıvranan, siyasal ve hukukî yanı ağır basan vesayet denetimi ile hareket alanları kısıtlanmış ve giderek artan hizmet talepleri ile karşı karşıya bulunan yerel yönetimler ise iş görebilmek için çeşitli yollara başvurmak zorunda kalmaktadırlar. Bu yollar arasında özellikle ihale konusunda üst yönetim katlarını bir «oldu bitti» ile karşı karşıya bırakmak da bulunmaktadır. Alt yönetim katları karşılayamayacakları taahhütler altına girmekte, daha sonra «hizmetin yarıda bırakılamayacağı» gerekçesi ile üst yönetim katlarını yardım hususunda «sıkıştırmakta» ve genellikle istediklerini elde etmektedirler. Sonuç olarak, yerel yönetimlerin hizmet sunabilmeleri, yerel yönetici-

5) Bu ayırım için bkz. Dennis A. Rondinelli ve G. Shabbir Cheema, «Implementing Decentralizing Policies: An Introduction,» s. 60, *Decentralization and Development: Policy Implementation in Developing Countries*'in içinde. Derleyenler Cheema ve Rondinelli, Beverly Hills and London: Sage Publications, 1983.

6) Türkiye'de 1982 Anayasasının kurmuş olduğu rejimin siyasal bir tahlilini şu çalışmamızda yapıyoruz: *The State Tradition in Turkey*. Beverley, England: The Eothen Press, 1985, altıncı bölüm.

lerin sistemin zaaflarından yararlanma «becerilerine» ve kişisel ilişkilere bağlı olmaktadır⁷.

Yerel yönetimin amacı, bazı kararların yerel düzeyde halkın temsilcileri tarafından alınmalarını sağlamak ise bu amacın mevcut sistem içinde gerçekleştiği çok kuşkuludur. Temsili sistemin temel aracı bütçedir. Temsilciler bütçeyi onaylamak suretiyle temsil işleminin çok önemli bir boyutunu gerçekleştirirler. Bütçe, merkezî hükümetten gelen fonlara ek olarak yerel düzeyde halkın ödediği çeşitli harç, resim, vergi, v.s. tür paraların hangi hizmetler için sarf edileceğini belirler. Yukarıda değinilen çeşitli nedenler dolayısıyla, yerel yönetimlerin bütçeleri daha baştan itibaren «samimî bütçe» görüntüsü vermekten uzaktır. Yukarıda değinildiği gibi, bütçe yılı içinde pek çok bütçe kalemi, ilgili hizmetlerin yürütülmesine kâfi gelmemekte, alınabilen ek tahsisatlar da ancak belli hizmetlere kanalize edilebilmekte, sonuç olarak, bazı hizmetler ihmal edilmek durumunda kalmaktadır.

Temel Sorun

Kanımızca, Türkiye'de yerel yönetimlerin temel sorunu, daha başından beri bu konuya **tek taraflı** yaklaşılmasıdır. 1580 sayılı Belediye Kanununun çıktığı 1930 yılından bugüne kadar belediyelere sayısız görev yüklenmiştir. Bu durum 1980'den sonra da değişmemiştir. Örneğin İstanbul Büyük Şehir Belediyesi'nin görevleri (pek de açık olmayan bir biçimde) sayılmış (tadat edilmiş), geri kalan tüm görevler çevre belediyelerine bırakılmıştır. Bilindiği üzere, Belediye Kanununda bazı görevler ihtiyari bazıları ise mecburidir. Belediyeler, mecburi görevlerinin hepsini yerine getiremedikleri sürece ihtiyari görevlerini ifa etmek durumunda değillerdir. Ancak mecburi görev-ihtiyari görev ayırımı belediyelerin yıllık gelirleri esasına göre yapılmış olduğundan enflasyonun etkisi ile tüm görevler artık mecburi görev olmuştur. Ayrıca, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hızlanan kentleşme ve endüstrileşme süreçleri yeni hizmetleri gerektirmiş, 1580 sayılı Belediye Kanununda yer almamış bulunan yeni hizmetler de belediyelerin sorumluluk alanına girmiştir.

7) Bu duruma yol açan bir ek neden, söz konusu bütçelerde personel harcamalarının toplam harcamaların % 30'unu aşmaması gerektiği kuralıdır ki uygulamada bu kurala uymak mümkün olmamaktadır.

Bu gelişmeler, hizmetler ile kaynaklar arasındaki dengesizliğin daha da büyümesine yol açmıştır. Sorun, yerel yönetimlerin kaynaklarının arttırılması yolu ile çözümlenmeye çalışılmıştır. Ancak yukarıda da değinildiği gibi, bu konuda radikal sayılabilecek tedbirlerin alındığı 1980 sonrasında dahi kanunlarda sayılan tüm hizmetlerin belli bir etkenlik düzeyinde yürütülmesine imkân görülmemektedir. Anılan dönemler boyunca denklemin diğer tarafına - yerel yönetimlerin ifa etmek durumunda buldukları hizmetlere - bakılmamıştır.

Yerel yönetimlerle ilgili olarak hizmet-gelir denklemine tek taraflı yaklaşıma yalnız Türkiye'de rastlanmamaktadır. Diğer gelişmekte olan ülkelerde de, uzun süre hangi hizmetlerin yerinden yönetim yoluyla belli bir verimlilik, etkenlik ve uzmanlık düzeyinde yerine getirilebileceği sorunu üzerinde durulmamıştır⁸. Yakın yıllarda ise, yerinden yönetimin ancak dar bir biçimde tanımlandığı durumlarda yerel yönetimlerin görevlerini anılan biçimde yerine getirebilecekleri görüşü ağırlık kazanmaktadır⁹.

Ayrıca, merkezî yönetimlerin giderek geleneksel olarak büyük şehir belediyelerinin sorumluluk alanına giren bazı hizmetleri üstlendikleri gözlenmektedir. Kentleşmenin daha da yoğunluk kazanması, çevre sorunları ve diğer konular bu gelişmeye yol açan başlıca faktörlerdir¹⁰.

Burada yapmak istediğimiz temel öneri şudur: Gerek büyük şehir gerekse çevre belediyeleri düzeyinde yerel yönetimler sınırlı sayıda hizmeti yerine getirmekten sorumlu olmalı, bu hizmetleri yerine getirirken asgari düzeyde denetime tâbi olmalı ve yerel yönetimlere vergi koyma yetkisi verilmelidir. Büyük şehir belediyelerine verilen görevler büyük ölçüde kendi kendilerine finanse edebilecek nitelikte olmalıdır. Çevre belediyeleri ise gerçekten mahalli olarak düşünülebilecek hizmetlerden sorumlu olmalıdırlar. Çevre belediyelerin mali kaynakları ise temelde emlak ve şerefiye vergilerinden gelmelidir. Bu tür bir düzenleme, bir

8) Rondinelli ve Cheema, «Implementing Decentralization Policies,» s. 17.

9) G. Shabbir Cheema ve Dennis A. Rondinelli, «Decentralization and Development: Conclusions and Directions,» s. 296, *Decentralization and Development: Policy Implementation in Developing Countries*'in içinde.

10) Victor Jonel Patrick O'Donnell, «Metropolitan Areas,» s. 541, *International Handbook on Local Government Reorganization: Contemporary Developments*. Derleyen Donald C. Rowat. London: Aldwych Press, 1980.

tarafından hizmet-gelir dengesizliğini asgariye indirebilir, diğer taraftan da denetim gereksinmesini azaltabilir.

Büyük şehir düzeyinde büyük ölçüde kendi kendilerini finanse eden hizmetlere ağırlık verilmesi, vatandaşın hizmet ile o hizmetin görülmesi için gerekli mali kaynaklar arasındaki ilişkiyi daha yakından kavramasına yardım edecektir. Daha iyi hizmetin daha pahalı hizmet demek olduğu anlaşılacaktır. Vatandaş, maliyetini büyük ölçüde karşıladığı hizmetlerin mümkün olan en verimli ve etken bir biçimde yürütülmesi konusunda hassas ve ısrarlı olacaktır.

Dikkat edileceği üzere, yukarıda «kendi kendini tamamen finanse eden» değil «büyük ölçüde kendi kendini finanse eden hizmetlerden» söz ettik. Bu konuda unutulmaması gerekli olan nokta, bazı hizmetlerin sübvansiyonundan tamamen vazgeçilemeyeceğidir. Aksi takdirde bir kesim vatandaşlar bazı temel hizmetlerden yararlanamıyabilirler ve kendi ihtiyarlarında olmayan diğer hususlarda büyük ödeme güçlükleri ile karşılaşabilirler.

Daha önce de belirtildiği gibi, çevre belediyeleri tamamen mahalli olarak düşünülebilecek hizmetlerden sorumlu olmalıdırlar. Bu hizmetler, arasında çarşı pazarın denetimi, halk sağlığını ilgilendiren hususlar ve benzer faaliyetler bulunmalıdır. Özellikle, teknolojik nedenlerle çevre belediyeleri yahut yalnız bir çevre belediyesi tarafından yürütülmesine imkân olmayan hizmetlerin bu yerel yönetim kademelerine bırakılmasına dikkat edilmelidir. Çevre belediyeleri kendilerine bırakılacak emlak ve şerefiye gibi vergilerin matrah ve oranlarını belirleyebilirler.

Burada önerilen sistem, Kara Avrupa'sı ülkelerinden ziyade A.B.D. ve Kanada gibi ülkelerde rastlanılan yerel yönetim düzenlemesidir. Genellikle Avrupa ülkelerinde yerel yönetimler çok sayıda hizmet sunmak durumundadırlar; ancak bu ülkelerde idari vesayet hayli kapsamlıdır. A.B.D. ve Kanada gibi ülkelerde ise yerel yönetimler daha az sayıda hizmet sunmakta, idari ve mali özerklikleri görece olarak çok daha fazla olmaktadır¹¹. Gelişmekte olan ülkelere gelince, bu ülkelerde, bekleneceği gibi, temel mahalli hizmetler, yerel yönetimler tarafından yürütül-

11) Donald C. Rowart, «Concluding Remarks,» s. 601, *International Handbook on Local Government Reorganization: Contemporary Developments*'in içinde.

mektedir. Bu hizmetlerin dışında, yerel yönetimlerin sundukları hizmetlerin kapsamı bir ülkeden diğerine büyük farklılıklar göstermektedir¹².

Eğer yerel yönetimden kastedilen, vatandaşların temsilcileri yolu ile yönetimi etkileyebildikleri ve vatandaşların birinci derecede gereksinme duydukları hizmetleri onlara sunacak bir örgütlenme ise¹³ bu tür bir yerel yönetimin Türkiye'de de az sayıda hizmet sunan birimlerden oluşması gerekecektir. Anılan tür birimler, merkezi hükümete daha az bağımlı olacaklardır. Yerel yönetimler bütçe açıklarının kapatılması ve genel vergilerden kendilerine düşen payların gerçekten ve/veya zamanında transferi için üst yönetim kademelerinin «kapılarını aşındırmak» zorunluluğundan kurtulacaklardır. Bazı hizmetlerin üst yönetim kademeleri tarafından sübvansiyonun dışında vatandaşlar, temsilcileri vasıtasıyla yerel yönetimlere bırakılan sınırlı hizmetlerden hangilerinin ne ölçüde yerine getirilmesine kendileri karar vereceklerdir. Anılan yeni düzenleme içinde bütçe, yerel yönetimlerin siyasal tercihlerinin temel dokümanı olacaktır. Yerel düzeyde çeşitli çıkar grupları, bütçenin yapılışı sırasında, yani temel kararların alındığı aşamada söz konusu kararları etkilemeye çalışacaklardır. **Örgütlü** bir biçimde hareket eden çıkar gruplarının **kararların alındığı aşamada etkin olmaları, kararların uygulanması** aşamasında bazı **etkin kişilerin** devreye girmesine imkân bırakmayacaktır. Böylece, toplumun çeşitli kesitlerinin seslerini kurumsallaşmış bir biçimde duyurmaları ve bu istem ve çıkarların demokratik bir mekanizma içinde bağdaştırılması mümkün olacaktır.

Önerilen düzenlemenin üst kademe yönetimlerinin son yıllarda belirlemeye başlayan yeni yaklaşımlarına da uygun düşeceği kanısındayız. Bu yeni yaklaşım, yerinden yönetimi vurgulamaktadır. Ancak üst kademe yönetimler açısından yerel yönetimlerin demokratik olduğu kadar verimli, etkin ve belli bir uzmanlık düzeyinde çalışmalarını da önemlidir. Yerel yönetimlerin anılan biçimde çalışmalarının yalnızca idari vesayet yolu ile sağlanamayacağı açıktır ve bu husus Türkiye'nin idari geçmişi içinde anlaşılmıştır. Önerilen sistem içinde, çeşitli toplum kesitlerinin demokratik denetimi, yerel yönetimleri verimli, etkin ve belli bir uzmanlık düzeyinde çalışmaya zorlayacaktır. Çeşitli hizmetlere büyük ölçüde mali katkıda bulunan vatandaşlar, bu hizmetlerin ucu-

12) Johannes, «Urban Finances in Developing Countries,» s. 251.

13) Burada benimsenen söz konusu yerel yönetim tanımı için bkz. Rondinelli ve Cheema, «Implementing Decentralization Policies,» s. 22.

za mal edilmesini isteyecekler, hizmetlerin çabuk, muntazam ve dakik bir şekilde yerine getirilmesine ısrarlı olacaklardır.

Bazı Sorular

Eğer yukarıda önerilen yeni yerel yönetim anlayışı temelde benimsenirse, bu anlayışın somut plâna intikal ettirilebilmesi için aşağıdaki konuların ele alınması gerekir.

- I.
 1. Çeşitli hizmetler merkezî hükümet, büyük şehir belediyesi ve çevre belediyeleri arasında nasıl dağıtılmalıdır?
 2. Yaptığımız öneri, bazı hizmetlerin büyük şehir belediyesi ve çevre belediyelerinin sorumluluk alanının dışına çıkarılmasını gerektirecektir.
 - a. Hangi hizmetler artık büyük şehir belediyeleri ve çevre belediyeleri tarafından sağlanmalıdır?
 - b. Artık büyük şehir ve çevre belediyeleri tarafından sağlanmayacak hizmetler kimler tarafından sağlanacaktır?
 - aa. Merkezî idarenin taşra teşkilâtı tarafından mı?
 - bb. Merkezî idareye bağlı yarı özerk kuruluşlar tarafından mı?
 - cc. İhale yolu ile mi?
 - dd. Özelleştirme yolu ile mi?
- II. Büyük şehir belediyelerinin ve çevre belediyelerinin sorumluluğunda bırakılan hizmetler nasıl finanse edilecektir?
 - a. Bu hizmetlerden hangilerine sosyal adaleti sağlamak için merkezi hükümet tarafından kısmen veya tamamen sübvansiyon sağlanmalıdır?
 - b. Büyük şehir belediyesi tarafından görülecek hizmetlerin temelde kendi kendilerini finanse etmesi çözümü gerçekçi midir? Özellikle hangi tür hizmetlerde bu tür bir karma finansman modeli benimsenebilir?
 - c. Çevre belediyelerinin hizmetlerinin finanse edilmesinin özellikle Emlak ve Şerefiye vergileri yoluyla temin edilmesi gerçekçi midir?

III. Belediyelere belli alanlarda vergi koyma yetkisi verilmesi ilke olarak isabetli olur mu?

IV. Burada yapılan temel öneri,

1. Türkiye'nin siyasal ve idari gelenekleri,

2. Çeşitli düzeydeki yöneticilerin konulara yaklaşım biçimleri,

3. Vatandaşların idare ile ilişkilerindeki alışkanlıkları açısından,
ne ölçüde gerçekçidir?

V. Geçmiş gözönünde tutularak, burada yapılan önerinin gerçekçi olmadığı sonucuna varılırsa yakın yıllarda Türkiye'nin siyasal ve idari yapısında ve vatandaşın konulara yaklaşım biçimlerinde meydana gelen değişiklikler bu önerinin önümüzdeki yıllarda uygulanabilme imkânının doğacağı ümidini bize verebilir mi?

Bu noktaları bir başka makalemizde ele almaya çalışacağız.